

1.3

Käändsõnad ja käänded

Käändsõnad on sõnad, mis **käänduvad**. Käändsõnadel eristatakse tähenduse järgi nelja rühma.

KÄÄNDSÕNAD

NIMISÕNA

- Nimisõnad nimetavad esemeid, inimesi, olendeid ja nähtusi, vastavad küsimustele *kes?, mis?, kelle?, mille?* jne.
- Küsimus *kes?* esitatakse elusolendite kohta ja küsimus *mis?* eluta asjade kohta.
- Nimisõnad on ka kõik nimed ja *mine-* ning *ja-lõpulis*ed tuletised, nt *tantsimine, tantsija*.

OMADUSSÕNA

- Omadussõnad näitavad asjade, olendite ja nähtuste omadusi, vastavad küsimustele *missugune?, milline?* jne.
- Omadussõnu kasutatakse kõige rohkem kirjeldustes.
- Omadussõnadest saab moodustada võrdlusastmed: omadussõna sõnastikuvormi nimetatakse **algvõrdeks**, **keskvõrde** kaudu näidatakse, et mingit omadust on rohkem kui teisel asjal või nähtusel, **ülivõrdega** aga, et mingit omadust on kõige rohkem, nt *ilus, ilusam, ilusaim e kõige ilusam*.

ARVSÕNA

- Arvsõnad näitavad millegi hulka ja järjekorda, vastavad küsimustele *mitu?, mitmel?, mitmes?, mitmendas?* jne.
- Kui arvsõna näitab hulka, siis nimetatakse seda **põhiarvsõnaks**. Kui arvsõna näitab järjekorda, siis on see **järgarvsõna**.
- Arvsõnu saab kirja panna numbritega. Järgarvude puhul seisab araabia numbri järel punkt. Rooma numbri järele punkti ei panda, vrd *4., IV – neljas, 4 – neli*.

ASESÕNA

- Asesõnad asendavad teisi käändsõnu ja vastavad samale küsimusele kui sõna, mida asendatakse, nt *ta – kes?, mitu – kui palju?, selline – missugune?*
- Asesõna võib lauses ka erinevaid lauseosasid ühendada, sellisel juhul on see siduv asesõna, nt *Mari, kes käib võrkpallitrennis, esindab meie kooli vabariiklikel võistlustel*.

Harjutus 14

Otsige klassis üheskoos tekstist üles kõik nimisõnad.

Kõik 34 hülgealiiki on kütid. Enamik neist toitub kaladest, kuid mõni, nagu näiteks raevukas merileopard, sööb teisi hülgeid. Seltsi kuulub kolm sugukonda: pärishülged (18 liiki), kõrvukhülged (15 liiki) ja morsad. Morsk on piisavalt ebatavaline, et olla omaette sugukonnas. Hülged elavad kõikjal ümber maailma, kuid nad on tavalisemad Arktika ja Antarktika jäästes vetes. Ilmselt on see tingitud sealsete toiduvarude paremast olukorrast, võrreldes soojemate aladega. Paljude liikide arvukus on

langenud inimtegevuse tagajärjel üsna madalale. Hülgeküttimine oli sama armutu kui vaalapüük ning viimase kahe aastasaja jooksul on tapetud miljoneid loomi. Kaasajal on mitmed hülgeasurkonnad saastumise tõttu tõsiselt ohustatud. Hülged veedavad palju aega oma elust vees, kus neid on raske uurida. Uued uurimismeetodid (näiteks satelliitjälginine) toovad selle tähelepanuväärse ja salapärase loomarühma kohta esile üha uusi andmeid.

(Vassili Papastavrou „Vaalad“, inglise keelest tõlkinud Ivar Jüssi)

Harjutus 15

Arutage klassis, kuidas moodustatakse võrdlusastmeid. Otsi eelmisest harjutusest 12 omadussõna. Moodusta nendest sõnadest võrdlusastmed (algvõrre, kesk- võrre, ülivõrre).

Sõna kõige tähtsam osa on tema **tüvi**. Tüvi on olemas igas sõnas. Tüvi annab meile teada sõna põhilise tähenduse, nt **kassi/le**, **konna/de/ga**. Erinevates sõnavormides võib sõna tüvi ka muutuda kas oma häälikute laadi või hääldamise pikkuse poolest. Seda nimetatakse astmevahelduseks ning sellest tuleb lähemalt juttu edaspidi (ptk 2.6).

Sõnadele annavad lisatähenduse tunnused ja lõpud. Käändsõnal on **mitmuse tunnus**: *vaalad*, *hülgeile*, *hüljestega*, *haidest*. Käändsõna lõpus võib olla ka käändelõpp: *mereni*, *lahes*, *sügavikust*, *saarele*.

Harjutus 16

Kirjuta arvud vihikusse sõnadega.

Maa sügavaim koht on Vaikses ookeanis asuv Mariaani süvik sügavusega 10 920 m. Mõningatel andmetel on Mariaani sügaviku sügavus 11 033 m. Atlandi ookeani suurim süvik on Puerto Rico (9219 m). Kariibi mere kõige sügavam koht on 6946 m ning Vahemere sügavaim koht Lõuna-Kreeka lähedal 4632 m.

(Joel Levy „Tark mees taskus“, inglise keelest tõlkinud Kadri Haljamaa)

KÄÄNE	KÜSIMUS	AINSUS	MITMUS
nimetav	<i>kes? mis?</i>	õnnelik lammast	õnneliku/d lammast/d
omastav	<i>kelle? mille?</i>	õnneliku lammast	õnnelikku/de lammast/te e õnnelike lammast/te
osastav	<i>keda? mida?</i>	õnnelikku lammast/t	õnnelikke lammast/i/d
sisseütlev	<i>kellesse? millesse? kuhu?</i>	õnneliku/sse e õnnelikku lammast/sse	õnnelikku/de/sse lammast/te/sse e õnnelike/sse lammast/i/sse
seesütlev	<i>kelles? milles? kus?</i>	õnneliku/s lammast/s	õnnelikku/de/s lammast/te/s e õnnelike/s lammast/i/s
seestütlev	<i>kellest? millest? kust?</i>	õnneliku/st lammast/st	õnnelikku/de/st lammast/te/st e õnnelike/st lammast/i/st
alaleütlev	<i>kellele? millele? kuhu?</i>	õnneliku/le lammast/le	õnnelikku/de/le lammast/te/le e õnnelike/le lammast/i/le
alalütlev	<i>kellel? millel? kus?</i>	õnneliku/l lammast/l	õnnelikku/de/l lammast/te/l e õnnelike/l lammast/i/l
alaltütlev	<i>kellelt? millelt? kust?</i>	õnneliku/lt lammast/lt	õnnelikku/de/lt lammast/te/lt e õnnelike/lt lammast/i/lt
saav	<i>kelleks? milleks?</i>	õnneliku/ks lammast/ks	õnnelikku/de/ks lammast/te/ks e õnnelike/ks lammast/i/ks
rajav	<i>kelleni? milleni?</i>	õnneliku lammast/ni	õnnelikku/de lammast/te/ni e õnnelike lammast/te/ni
olev	<i>kellena? millena?</i>	õnneliku lammast/na	õnnelikku/de lammast/te/na e õnnelike lammast/te/na
ilmaütlev	<i>kelleta? milleta?</i>	õnneliku lammast/ta	õnnelikku/de lammast/te/ta e õnnelike lammast/te/ta
kaasütlev	<i>kellega? millega?</i>	õnneliku lammast/ga	õnnelikku/de lammast/te/ga e õnnelike lammast/te/ga

Uri tabelit ja täida järgmised ülesanded.

- Mis käände vorm on sõnastikuvorm (esitatakse sõnastikus märksõnana)?
- Nimeta näitesõnade tüved.
- Missuguse käände järgi saab moodustada teisi sama sõna käändevorme alates sisseütlevast käändest?
- Missuguse käände järgi saab moodustada mitmuse omastavat käänet? Millal lisame mitmuse omastava käände vormis mitmuse tunnuse *-de*, millal *-te*?
- Missuguse vormi järgi moodustatakse *i*-mitmus? Mis käänetes saab kasutada *i*-mitmust?
- Missugused käänded on kohakäänded?
- Miks nimetatakse viimast nelja käänet *ninataga*-kääneteks?
- Mille poolest erineb *ninataga*-käänetes sõnapaari käänamine, võrreldes teiste käänetega?
- Kääna tabeli järgi sõnu *missugune*, *mitu*, *mitmes*.
- Tabelis esitatud pikemaid mitmusevorme (*õnnelikkude* jts) tänapäeval peaaegu ei kasutata. Kus võid niisuguseid vorme kohata?

Harjutus 17

Määra tumedalt trükitud sõnade kääne.

William G. Morgan
(1870–1942)

Võrkpall on sportlik pallimäng, kus **kaks võistkonda** võistlevad **võrguga** poolitatud väljakul. **Võistlusemängu eesmärgiks** on saata pall üle **võrgu** vastaspoole mängijate **väljakule** nii, et see maanduks vastase **väljakupoolele**, läheks **vastasmängija puudutusest** auti või **vastasmängija** eksiks **reeglite** vastu. Samas peab takistama **palli maandumist** oma väljakupoolel. **Tänapäeval** on võrkpall väga levinud ja **võrkpalli harrastajaid** arvatakse olevat maailmas üle **800 miljoni**.

Võrkpall sündis **USA-s 1895. aastal**. Ala **loojaks** peetakse ameerika **võimlemisõpetajat** William G. Morgani. Morgan nimetas **seda mängu** *mintonette*'iks.

Olümpiamängude **kavas** oli võrkpall esmakordselt Tokyos 1964. aastal. Võistlesid nii **mehed** kui ka **naised**.

(et.wikipedia.org)

- Mis on sinu lemmikspordiala?
- Otsi materjali ja koosta oma lemmikspordiala kirjelduse põhjal pinginaabrile samasugune harjutus.

Harjutus 18

Loe katkend läbi ja nimeta kõik tekstis kasutatud käändsõnad. Arutage klassis, kas tegu on nimi-, omadus-, arv- või asesõnaga. Määrake käändsõna kääne.

Mis lugemine mulle andis?

Lugemine tegi mu elu rikkamaks ja põnevamaks. Alguses ei edenenud see eriti hästi, sest pidin lugemise teesklemiselt üle minema tegelikule lugemisele.

Äkki sain aru, et ei osanud üldse niimoodi lugeda, nagu oleksin pidanud. Ja et õigesti lugema õppimine oli väsitav ja tüütu tegevus.

Niipea kui olin kõik oma jõuvarud ära kulutanud ning tähtedest sõnade ja sõnadest lausete moodustamisega lõpule jõudnud, kaotas loetu igasuguse mõtte.

Ei olnud enam vaest koera, kes võitles nälja ja raskustega. Polnud inglise piloote, kes öösiti kõrbes hädamaandumisi pidid sooritama.

„Miks ma pean lugema õppima?” küsisin oma esimeselt õpetajalt.

„Kui sa mingit paremat põhjust ei tea, siis tee seda kas või minu pärast,” vastas ta.

Ja ma tegin. Pingutasin, sest ta oli seda väärt.

Ta oli noor ja kena ning lõhnas metsmaasikate järele. Suudlesin kord teda, kui ta vahetunnis mul kingapaelu siduda aitas.

(Ulf Stark „Lugesin, lugesin ja hakkasin äkki kirjutama“, rootsi keelest tõlkinud Anu Kehman, Nukits, 2006)

- Kuidas sina lugema õppisid? Jutusta sellest oma klassikaaslastele.
- Mis oli esimene raamat, mille sa läbi lugesid?
- Missugune oli sinu esimene õpetaja? Kirjelda teda.
- Et teada saada, kuidas Rootsi lastekirjanik Ulf Stark oma esimesi raamatuid luges, jätkka töövihiku harjutusega 17.

KORDAME!

1. Kuidas muutuvad käändsõnad?
2. Kuidas jagunevad käändsõnad tähenduse järgi liikideks?
3. Mida väljendavad nimisõnad, mida omadussõnad?
4. Mis küsimustele vastavad asesõnad?
5. Mitu käännet on eesti keeles?
6. Missugune seos on sõna kohta esitataval küsimusel ja käändelõpul?

1.4 Pöördsonad

Pöördsonu **pööratakse**, s.t neid saab muuta pöördes (ainsuse 1., 2., 3. pööre, mitmuse 1., 2., 3. pööre), ajas (olevik, minevik), kõneviisis (kindel, tingiv, käskiv, kaudne), tegumoes (isikuline, umbisikuline) ja kõneliigis (jaatav, eitav). Pööramisest räägitakse põhjalikumalt järgmistes peatükkides.

Tähenduse põhjal nimetatakse pöördsonu **teigusõnadeks**, sest enamasti väljendavad nad **tegevust**, nt *jooksen, hüppame, töötavad*. Tegusõna võib peale tegevuse väljendada veel **nähtust** (*tuiskab*), **rääkimist** (*sosistame*), **olemist** (*on*), **tunnet** (*armastate*), **mõtlemist** (*mõtiskled*), **olukorda** (*seisavad*) ja **omamist** (*Mul on kaks koera.*).

Harjutus 19

Tekstist on jäänud välja suur osa tegusõnu.

Arutage klassis, missugused sõnad sobiksid küsimärgi asemele.

Rasmus (?) piki nõtkuvat silda. Ajajahi ajal (?) särk pükstest välja tulnud, see (?) ümber Rasmuse keha, ja sinisetriibuline pluusilaik (?) viimane, mida Lif (?) , kui Rasmus nurga taha (?) .

Sild (?) , Lif (?) Rasmusele järele. Nüüd kohe, nüüd lõpuks (?) kangekaelne poisinolk paraja palga! Lif (?) ümber paadikuuri nurga.

Ja järsku ei (?) enam ta trampimist. Järsku (?) ainult vali plartsatus. Härra Lif ei (?) vandudagi, kui soolased merevood juba ta pea kohal kokku (?) . Ta (?) vanduda, aga peale väikese mulina ei (?) sellest midagi välja.

Napi viivu jooksul (?) Rasmus peaaegu õnnelik. Üht asja (?) ta siiski vanas Västerhagas ka peale kartulimuldamise. Ta (?) jalga taha panema.

(Astrid Lindgren „Hulkur Rasmus”, rootsi keelest tõlkinud Vladimir Beekman)

Tegusõna võib tekstis olla **liht-** või **liitvormina**. Lihtvorm koosneb ühest sõnast, nt *lugesin, loetakse, lugesid*. Liitvorm koosneb mitmest sõnast, nt *olen lugenud, ei ole lugenud, ära minema*. Liitvormide hulka kuuluvad ka ühend- ja väljendverbid, nt *üle elama, välja naerma, pead murdma, pähe võtma*. Liitvormid ei pea lauses paiknema järjest, nt *Ma ei ole seda filmi näinud*.

Harjutus 20

Otsusta, kas tumedalt trükitud sõnad on tegusõna liht- või liitvormid.

Harjutus 21

Koostage klassis aheljutt. Üks õpilane alustab juttu, moodustades lause, milles on esimene loetelus antud tegusõna. Teine õpilane jätkab juttu, moodustades lause, milles on teine tegusõna. Kasutage nii tegusõnade liht- kui liitvorme.

kõnelema, võpatama, viibima, tõrelema, hämmelduma, paiskama, pöörduma, tunduma, mõtisklema, liialdama, paistma, heitma, kummarduma, vihastama, ehmatama, mõistma, kahtlema, lõpetama, käsitlema, kõhkleva, mäletama, pöörduma, sugema, lubama, lepitama

Omavahel arutades **lahkusid** lapsed klassist, kuid meie Kostjaga **istusime** ikka veel pingis ja **vaikisime**. Ausalt öelda **olime** mõlemad nagu puuga pähe **saanud**. Ma juba **ütlesin**, et ka varem **oli juhtunud**, et **saime** kahtesid, kuid mitte kordagi **pole** lapsed meid lausa õppeaasta algul nii **läbi võtnud** kui sellel laupäeval.

Arvasin, et **olime** Kostjaga ainult kahekesi klassi **jäänud**, ja **tahtsin** temaga juba oma süngeid mõtteid jagada, kui äkki **sigines** mu kõrvale Zinka Fokina.

„Jura!” **lausus** Zinka Fokina. (Kummaline! Varem **kutsus** ta mind ainult perekonnanime pidi.) „Jura... **ole** inimene! **Paranda** homme kaks **ära!** Eks, **parandad** ju?”

Ta **rääkis** minuga nii, nagu **oleksime** klassis ainult kahekesi. Nagu **ei istukski** minu kõrval mu parim sõber Kostja Malinin.

(Valeri Medvedev „Barankini fantaasiad”, vene keelest tõlkinud Kädi Kokk)

Harjutus 22

Muutke lauseid nii, et asendate lausetes sõna *minema* vormid mõne muu sobiva tegusõnaga.

Kooliaasta läks lahti suure ilutulestikuga. Mihkel läks mobiiliostuga alt. Uks läks vaikselt lahti. Pille oli rahul: ekskursioon oli korda läinud. Poiste arvamused parima sportlase suhtes läksid lahku. Läks mööda palju aastaid, enne kui vanaisa jälle oma lähedasi näha sai. Bussi tuleks sisse minna esimesest uksest ja välja minna viimasest. Mihklil läks meelest ära, et kolmapäevaks tuli raamat läbi lugeda. Viimane kontrolltöö läks mul untsu, kuna eelmisel päeval olin käinud sõpradega kinos. Tänapäeval otsustavad paljud abielupaarid lahku minna. Isa rääkis, et üks tema koolivend oli põhja läinud.

Harjutus 23

Otsi tekstist tegusõnu (võivad olla ka liitvormid).
Arutage klassis, mida need tegusõnad väljendavad.

Kalle tõmbas püksid sellise kiirusega jalga, et see oleks teinud au igale tuletõrjajale. Ta hiilis trepist alla nii kiiresti ja nii vaikselt, nagu ta vähegi suutis, ja palus sealjuures endamisi: et nüüd ema ometi midagi ei kuuleks!

Kuur! Miks oli onu Einar läinud just sinna? Taevake, kui tal on seal äkki peidus mõni riistapuu, millega ta käib inimesi maha löömas! Kalle oli täiesti valmis pidama onu Einarit mõrtsukaks, keda ta nii kaua oli otsinud, üheks mister Hyde'iks, kes siirdus kuritegusid toime panema niipea, kui linnale oli laskunud pimedus.

Kuuriuks seisis praakil, kuid onu Einar oli kadunud. Kalle vaatas nõutult ringi. Seal. Pisut eemal silmas ta eemalduvat tumedat kogu. Siis aga keeras see kogu ümber nurga ja oli silmapiirilt kadunud.

Nüüd tuli Kallele elu sisse. Ta tormas jooksujalu samas suunas. Tuli kiirustada, et jõuda hirmsat kuritegu ära hoida. Jooksu peal vaevas teda mõte: mida onu Einar siis ometi teha kavatseb? Mida peab ta onu Einarile ütlema, kui talle järele jõuab? Mõelda ainult, kui tema ise osutubki onu Einari kuriteo ohvriks! Või peab ta minema politseisse? Aga ta ei saa ju lihtsalt niisama minna politseisse ja öelda: „See mees seal ronis keset ööd aknast välja. Võtke ta kinni!” Pole niisugust seadust, mis keelaks kas või ööd läbi aknast sisse ja välja ronimast, kui see mõnele meeldiks. Isegi muukraua omamine pole keelatud. Ei, politsei naeraks ta lihtsalt välja.

(Astrid Lindgren „Meisterdetektiiv Blomkvist. Meisterdetektiiv Blomkvisti ohtlik elu“, rootsi keelest tõlkinud Vladimir Beekman)

- Mille põhjal otsustas Kalle, et onu Einar võib olla kurjategija?
- Missuguseid ilukirjandusest tuntud detektiive oskad nimetada?
- Uuri, kes tuntud kirjanikest on kirjutanud detektiivjutte ja -romaane.
- Mis rahvusest on need kirjanikud?

Harjutus 24

Kujutle, et oled detektiiv ja vestled oletatava kurjategijaga. Mõttele hästi läbi, missugused on su kahtlused tema suhtes ning mida tahad temalt küsida. Kirjuta vihikusse detektiivjuttu sobiv dialoog. Kasuta sõna *ütleva* sünonüüme (vt www.eki.ee/dict/synonymid).

Alustada võid nii:

„Või nii, härra Kress, ma saan aru, et te jääte meie linna veel mõneks päevaks,“ laususin Kressi poole pöördudes. Manasin ette ilmatuma üksikõikse näo ja rüüpasin mahla.
„Mh, näib nii küll,“ pööras mees vastu ega näidanud üles mingit soovi minuga vestelda.
„Ja kindlasti plaanite veel ka muuseumi külastada?“ uurisin edasi.
Kress tõstis pilgu ajalehelt. „Oot, mis sa pakud giiditeenust või?“
„Ei-ei,“ vastasin kiiresti, „mulle lihtsalt pakuvad vanad juveelid huvi, nagu ilmselt teilegi.“ Viitasin hooletult uhketest juveelidest rääkivale ajaleheartiklile, mida Kress hetkel luges. Mees tõstis oma tumedad silmad ajalehelt ja vaatas mulle pikalt otsa.

- Meenutage üheskoos, mis on detektiivjuttu tunnused. Kirjuta jutt lõpuni.

Detektiivjutt – kirjandusžanr, mille teemaks on kuritegu. Detektiiv- ehk kriminaaljutu peategelane on detektiiv, kelle ülesanne on kuriteo asjaolude ning kurjategija väljaselgitamine.

KORDAME!

1. Kuidas muutuvad pöördsonad?
2. Mida pöördsonad väljendavad?
3. Mille poolest erinevad tegusõna liht- ja liitvormid?

1.5 Muutumatud sõnad

Muutumatud sõnad ei muutu, neid ei saa pöörata ega käänata. Muutumatud sõnad on **hüüdsõnad, sidesõnad, kaassõnad** ja **määrsõnad**.

Hüüdsõna on hüüatus, millega tavaliselt väljendatakse tundeid, tahteavaldusi, jäljendatakse häält.

Harjutus 25

Kirjuta lühijutt, milles kasutad järgmisi hüüdsõnu. Võid neid ka ise juurde mõelda. Pane oma jutule tabav pealkiri.

ohoo, huh, ennäe, hurraa, säh, noh, plärts, haa, oh, halloo, tohoh, oi, uih, sulps, köll, ah, plöks, kuss, sirts, auh, prömm, liiri-lõõri, säuts, kriuks

Alustada võid nii:

Lükkasin vaikselt ust, kui kostis peenike, kuid vali kriuks. „Ohoo, meie superhilineja jõudis ka kooli,“ hüüatas õpetaja kohe, kui nägi mind uksepraost sisse pugemas. Huh, missugune kuri nägu tal ees oli! Naeratasin ebalevalt, kuid just sel hetkel käis prömm! ja tuulehoog lükkas lahtise klassiukse mu selja taga kohutava pauguga kinni.

Sidesõnad seovad sõnu ja lauseid. Sidesõnad on näiteks *ja, ning, ega, või, nii... kui ka, kui, vaid, nagu, sest, ent, kuigi, ehkki*.

Siduvateks sõnadeks võivad olla ka asesõnad, nt *kes, kelle, mida, millest* jne, neid sõnu nimetatakse siduvateks asesõnadeks. Need muutuvad nagu vastavad käändsõnad.

Harjutus 26

Nimeta sidesõnad, mida on tekstis kasutatud.

Kolm imeilusat suvepäeva töid nädalavahetusel Käsmu kaptenikülla üle kümne tuhande inimese. „Folgi nime all on igasugu asju tehtud, aga põhimõtteliselt tähendab see, et ollakse omavahel ja loodusega lähedased,“ rääkis aastakümneid endale hingelähedast folki teinud Hendrik Relve.

„Kõik toimis nii, nagu toimima pidi,“ võttis kokku festivali peakorraldaja ja programmijuht Peep Veedla. „Arvan, et nii nagu eelmisel aastal ja tänavu, jääb avapalaks „Põhjamaa“, kui seda esitatakse mingite huvitavate instrumentidega,“ ütles Veedla.

Lisaks kontsertidele, luule- ja filmiõhtutele oli oluline osa keskkonnaprogrammil. „Sinna tuli oodatust vähem inimesi, aga arvan, et ka järgmisel aastal võiks retkesid teha, inimesed ei jõua ju kogu aeg kontsertidel olla,“ arvas keskkonnaprogrammi juht Erik Sikk.

Mitu käsmulast oli oma koduaia avanud ning pakuti head-paremat. „On selline tunne, nagu astud oma vanaema aeda ja sööd tema tehtud kooki,“ kostis rahuloleva külastaja suust.

Kaassõna kuulub lauses nimisõna juurde, nt *laua peal, ukse juures, metsa kohal, ringi keskel, pärast tunde*. Kaasõna annab sõnale ligilähedaselt samasuguse tähenduse nagu käändelõpp, vrd nt *kivi sisse* ja *kivisse, riiuli peal* ja *riiulil*.

Määrsõna võib näidata *aega*, nt *eile, ammu, sageli, siis, kohta*, nt *allpool, tagasi, lähemal, viisi* ja *seisundit*, nt *salaja, valjusti, lõbusalt, lontis, hulka* või *määra*, nt *üksinda, natuke, väga*. Määrsõna võib esineda lauses iseseisvalt (*kohe, laupäeviti*) või koos tegusõnaga (*elab välja, kirjutas alla*).

Harjutus 27

Mõtle küsimuse asemele sobiv määrsõna. Kontrolli kindlasti, et just määrsõna lisasid.

(millal?) oli mul rohkem aega neid kirju (kuidas?) lugeda. Malle ei mõelnud (kuidas?). Vanamees istus (kuidas?). (millal?) käisime kanuumatkal Koiva jõel. Nad läksid (mitmekesi?) kalale. (kust?) kostis ime-likke hääli. Kati hiilis (kuidas?) (kuhu?). Vanaema külastab meid (kui tihti?). Teatrikülastajad jalutasid vaheajal (kuidas?). Autojuht käivitas (millal?)

mootori ja vaatas alles siis (kuhu?). Meie uus klass oli sisustatud (kuidas?). Lennuk lendas (kuidas?) üle linna. Kass luurab (millal?) (kuidas?) linde. (millal?) käime ujulas ja kinos. Ema avas (kuidas?) ukse ja tuli (kuhu?). Piret oli nii keskendunud, et polnud mahti (kuhu?) vaadata. (millal?) pistis roos (kuidas?) prääksuma part.

Harjutus 28

Vali sulgudest lausesse sobiv sõna.

Aktusel tuleb end korralikult (vastu, ülal) pidada. Pilleriin vedas oma lubadustega klassikaaslasi (alt, sisse, välja) ega tulnudki kontserdile. Uude linna jõudnud, vaatame alati veidi (ringi, ümber). Äkki tõusis Mikk püsti ja tormas sõpradele (järele, järgi). Tüdrukute (vahel, vahest) valitses vaen. Vastased ei tahtnud kuidagi (alla, üles, vastu) anda, kuid siiski võitsime meie. Direktor kirjutas avaldusele (all, alla, peale). Maarika ja Ene läksid (enne, ennem) kinno ja (peale, pärast) seansi kohvikusse. Viimane ülesanne oli (vast, vahel, vahest) kõige raskem. Kaspar pidi õhtul sõpradega (kokku, koos, koost) saama, kuid ta ei tahtnudki (õieti, õigesti) minna, kuna tundis end halvasti. Mari hoiab alati omaette ja jääb klassi üritustest (kõrval, kõrvale, kõrvalt). Silvia oli teinud ainult kolm ülesannet (õieti, õigesti) ning pidi töö (järele, järgi) vastama. Kui oleksid teinud ülesande reeglite (järel, järgi), siis oleksid saanud ka õiged vastused. Oli see (vast, vahest, vahel) nali!

KORDAME!

1. Mille poolest erinevad muutumatud sõnad käänd- ja pöörd sõnadest?
2. Mis liiki sõnad kuuluvad muutumatute sõnade hulka?
3. Mida väljendavad hüüdsõnad?
4. Millal on vaja sidesõnu?
5. Mida väljendavad määrsõnad?
6. Mis liiki sõna juurde kuulub kaasõna?

1.6

Homonüümid

Samakujulisi, kuid erineva tähendusega sõnu nimetatakse **homonüümideks**.

Homonüümid sarnanevad kas täielikult või ainult häälduse või kirja pildi poolest, nt *aru* (rohuma) ja *aru* (mõistus) on täielikud homonüümid, sest neid hääldatakse ja muudetakse ühtviisi, *tušš* ja *dušš* on sarnase hääldusega, *palk* (tasu) ja *palk* (puu) on sarnase kirja pildiga, aga erineva hääldusega sõnad.

Harjutus 29

Nimeta homonüümipaarid, mida on luuletuses kasutatud.

Riimimäng

Venda Sõelsepp

Kui kõnnid mööda tänavaid,
siis rohkem ava silmi,
ja mitte ainult täna vaid
sa kõnni avasilmi:

on maju, mis on värvitud
ja kus on uhked hallid,
ja neid, mis üsna värvitud
ning vihmakarva hallid.

Öö varjus mööda salateid
läks röövel pahateole,
sest peenral kasvab salateid,
nad maiusroaks on teole.

Meil rabas elab rabavaim,
veel küllalt kraps ja kabe.
Seejuures – mis on rabavaim –
tema lemmikmäng on kabe.

Ta võidab järjest mängu viis
ja partneriks tal metsis.
Siis kostab rabast mänguviis
ning rõkkab vastu mets siis.

(Täheke 2/1982)

Homonüümid võivad kokku langeda kõigis käändevormides – neid nimetatakse **täishomonüümideks**. Näiteks sõna *tint* tähistab nii kala kui ka kirjutusvedelikku ning mõlemad sõnad käänduvad ühtviisi.

Nt *Konservikarbist oli alles veel mitu tinti. Mul on vaja tinti, et sulle pead täita.*

Mõne sõna puhul võivad kokku langeda vaid üksikud vormid, näiteks sõna *reis* võib tähendada jala osa või teekonda ja kokkulangevus on ainult ainsuse nimetavas käändes: *reis, reie, reit* ja *reis, reisi, reisi*. Sellisel juhul on tegemist **osahomonüümidega**.

Harjutus 30

Kasuta iga käändsõna lauses nii, et selgub sõnade erinev tähendus. Kui oskad, võid need esitada ühes lauses. Otsusta, kas tegu on täis- või osahomonüümidega.

Näidis. *Mu arm, kust ometi su käel see hirmus arm?*

arm, silm, siil, viis, nukk, sina, serv, puur,
koor, tulp, aas, sõim, sokk, rahu, mutt

Sõnadega võib mängida ja luua täiesti ootamatuid homonüüme. Ott Kangilaski on oma „Väikeses seletavas sõnaraamatus” (avaldatud ajakirja Keel ja Kirjandus 1965. aasta numbreis) kasutanud liitsõnade ja tuletiste nn valepoolitusvõtet:

au/konsul asemel *auk on sul* (nt pükstes)

juhmistumine asemel *juhm/istumine* 'koosolek'

lae/kaunistus asemel *laeka/unistus* 'unistus saada laekahoidjaks'

paigal/tammumine asemel *paigalt/ammumine* 'ammumine ilma hoovõtuta'

puur/auk asemel *puu/rauk* 'väga vana puu'

tagasi/ristamine asemel *taga/siristamine* 'õrn tagarääkimine'

tus-tuletiste homonüümiat kasutavad Ott Kangilaski seletused:

kummitus 'kummide puudumine' ja *laotus* 'laoruumide puudumine'.

Samasuguseid juhtumeid toodavad mõnikord ajakirjanduses kasutatavad küljendusprogrammid: *väli-silm*, *üksi-kese*, *ameti-sikud*, *kontakti-sikud*, *väli-seestlased*, *poola-valik*, *täi-sealised*, *täi-siga*, *kasutu-siga*.

- Arutage klassis, miks tekitavad küljendusprogrammid niisuguseid poolitusi nagu *täi-siga*, *ameti-sikud* jne. Missugust poolitusreeglit programmid järgivad, et niimoodi poolitavad?

Harjutus 31

Nuputage pinginaabriga võimalikult palju homonüümi-paare. Võite kasutada ka nn valepoolitusvõtet, nagu on teinud Ott Kangilaski.

Harjutus 32

Homonüümi-ale on üles ehitatud ka järgmine Ott Arderi luuletus. Loe seda ja nimeta homonüümid.

Tõnu sõnu

Tõnu sõnu ritta ladus,
sellest jutt sai õige ladus.

Naabri aias õitseb kastan,
mina lillekesi kastan.

Kastekannust tilku sadu
langeb nagu vihmasadu!

Ei see kevad kaua kesta,
varsti vahetab ta kesta.

Kui suvi käes ja tolmab tee,
mis siis muud, kui heina tee.

On me kohal taevasina,
rõõmus mina, rõõmus sina.

Käib hoogne elu igal pool.
Kas oled terve laps või pool?

(Ott Arder „Bumerang“)

- Koosta ise homonüümiat kasutades lühike luuletus.
- Arutlege klassis, kas homonüümid on keele rikkus või vaesus.

KORDAME!

1. Mis on homonüümid?
2. Mille poolest erinevad täis- ja osa-homonüümid?

